

ภาคที่ ๒

พุทธปัญญาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม

(Buddhist Wisdom and Environment)

แนวความคิดว่าด้วยสิทธิสัตว์ในเบญจศีล-เบญจธรรม

The Concept of Animal Rights in the Five Precepts and the Five Ennobling Virtues

ดร.อำนาจ ยอดทอง

Dr. Amnat Yodthong

คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหิดล

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวความคิดว่าด้วยสิทธิสัตว์ในเบญจศีลและเบญจธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งจากการศึกษาพบว่า แนวความคิดว่าด้วยสิทธิสัตว์ในสังคมตะวันตกเกิดขึ้นมาจากการวิพากษ์วิจารณ์สิทธิมนุษยย์ที่ขบขันขันความเหนือกว่าบรรดาสัตว์ทั้งปวงของตนเอง ที่เรียกว่า “เผ่าพันธุ์นิยม” และเหตุผลสำคัญที่บรรดานักสิทธิสัตว์นำมาสนับสนุนก็คือ (๑) มนุษย์เป็นสัตว์ประเภทหนึ่งที่มีวิวัฒนาการมาจากสัตว์ ในแง่นี้มนุษย์จึงอยู่ในฐานะเป็นญาติกับสัตว์อื่น ๆ ไม่ใช่เป็นนาย (๒) แม้มนุษย์จะเหนือกว่าสัตว์อื่นในด้านภาษาและเหตุผลก็ตาม แต่สิ่งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่ามนุษย์มีสิทธิที่จะทำลายชีวิตหรือทรมานกรรมสัตว์อื่นตามใจชอบได้ (๓) การที่มนุษย์เหนือกว่าสัตว์อื่นในด้านใดด้านหนึ่งนี้จึงควรทำให้มนุษย์พัฒนาจริยธรรมของตนเองให้สูงขึ้น และขยายขอบเขตสิทธิครอบคลุมไปถึงสัตว์อื่น ๆ ด้วย (๔) มนุษย์และสัตว์มีจิตใจที่เหมือนกัน คือ มีจิตใจที่รักชีวิต รักความสุข เกลียดความทุกข์ ส่วนหลักเบญจศีลในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่สนับสนุนแนวความคิดนี้ได้แก่ ลิกขาบทที่ ๑ ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกล่วง ซึ่งมีหลักเกณฑ์สำคัญ ๓ ประการ คือ (๑) ขอบเขตของสัตว์มีชีวิต (ปาณะะ) ที่ได้รับการคุ้มครองในลิกขาบทนี้คือมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานทุกชนิด (๒) เจตนากรรมของลิกขาบทนี้ถือเอาธรรมชาติของสัตว์มีชีวิตทุกชนิด ซึ่งรักชีวิต รักสุขเกลียดทุกข์ ไม่ต้องการให้ใครมาทำลายชีวิตตน (๓) โทษ

ในแง่ศีลถือว่า การฆ่าสัตว์ทุกชนิดไม่ว่ามนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉาน ไม่ว่าเล็กหรือใหญ่ย่อมมีโทษสถานเดียวคือศีลขาด ส่วนเบญจธรรมที่สนับสนุนสิทธิสัตว์คือ เมตตา (ความปรารถนาดีต่อมนุษย์และสัตว์) และกรุณา (ความสงสาร ปรารถนาให้มนุษย์และสัตว์หลุดพ้นจากความทุกข์)

Abstract

This article aims to study the concept on animal right in the Five Precepts and Five Ennobling Virtues based on Theravāda Buddhism. It is found that the concept on animal right in the western world originated from criticism on human behaviors in that he likes to confirm his superiority over all kinds of animal. This is called 'Speciesism'. The main reasons used to support this are that 1) human is one kind of animals evolving from the animal. He is then the relative of other animals not their boss, 2) although human is superior over animals on language and reason, this does not mean that he has a right to destroy or torture other animals as he likes, 3) as human is superior over animals on either dimension, he then ought to elevate his morality for himself as well as for other animals, 4) both human and animals have the same mindset: love one's life, love happiness, and hate suffering. The five precepts in Theravāda Buddhism supporting this concept are the first one, Pāṇātipātā Veramaṇī: to abstain from killing, of which the three main principles are 1) the scope of live animals (Pāṇa) protected in this training rules (Sikkhāpada) is all humans and animals, 2) the intention of this training rules is to emphasize on the nature of all live animals that love their lives, love happiness, hate suffering, and not like the others to destroy their lives, and 3) killing all kinds of humans and animals either small or large ones is only regarded as lack of precept. The ennobling virtues supporting the animal right are Mettā (good wish for humans and animals) and Karuṇā (sympathy, the wish that humans and animals free from suffering).

๑. บทนำ

นับแต่วิกฤตการณ์มหาอุทกภัยครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ของประเทศไทย เกิดขึ้นในช่วงปลายปี พุทธศักราช ๒๕๕๔ นั้น นอกจากการช่วยเหลือประชาชนคนไทยแล้ว ในอีกมุมหนึ่งของสังคม เราได้เห็นภาพการช่วยเหลือบรรดาสัตว์ต่างๆ เช่น สุนัข แมว เป็นต้น ทั้งที่เป็นสัตว์เร่ร่อนที่ไม่มีเจ้าของ และสัตว์ที่มีเจ้าของ ภาพที่ปรากฏก็คือ บรรดาคนทั้งหลายกำลังช่วยเหลือสัตว์เหล่านั้นเสมือนหนึ่งว่าเป็นเช่นเดียวกับมนุษย์คนไทยคนอื่นๆ ที่กำลังได้รับความเดือดร้อนเช่นเดียวกัน ทำให้สังคมได้ตระหนักถึงชีวิตหนึ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ เป็นชีวิตสัตว์ที่อยู่ร่วมโลกร่วมสังคม ถัดจากเหตุการณ์ดังกล่าวไม่นาน ได้เกิดเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับสัตว์ที่สำคัญในสังคมไทยอีกอย่างน้อย ๒ เหตุการณ์ คือ เหตุการณ์แรก การทลายจับขบวนการค้าสุนัขข้ามชาติของประเทศไทย ขณะเตรียมนำสุนัขจำนวนเกือบสองพันตัวส่งลงท่าเรือในพื้นที่บ้านแพ้ว จังหวัดนครพนม เพื่อข้ามแม่น้ำโขงส่งขายที่ประเทศเวียดนาม โดยจะนำไปทำเป็นอาหารเป็ปิสตาร์โดยมีภาพสุนัขนับพันเป็นๆ ที่ถูกขังในกรงต่างๆ บนรถบรรทุก แต่เคราะห์ดีที่ตำรวจสามารถช่วยชีวิตสุนัขเหล่านั้นได้ แต่ก็มีสุนัขนับร้อยต้องเสียชีวิตเพราะขาดอากาศหายใจ^๑ และเหตุการณ์ที่สอง แก๊งฆ่าขังเพื่อเอาอวัยวะไปทำอาหารในภัตตาคาร ซึ่งกระทำเป็นขบวนการมีนายทุนและข้าราชการอยู่เบื้องหลัง^๒ ทำให้เห็นภาพขังและลูกขังตายเป็นจำนวนมาก เป็นภาพที่น่าสลดเป็นอย่างยิ่ง เป็นเหตุให้นักสิทธิสัตว์และประชาชนผู้รักสัตว์ทั้งหลายในสังคมไทยรู้สึกตื่นตัวและให้ความสนใจกับสวัสดิภาพในชีวิตของบรรดาสัตว์ต่างๆ มากยิ่งขึ้นในสังคม ประเด็นก็คือ สัตว์เหล่านี้ควรถูกมนุษย์ปฏิบัติเช่นนี้หรือ ทั้งๆ ที่มนุษย์ทั้งหลายต่างก็รู้สึกยินดีกับคำกล่าวยกย่องตนเองว่า “เป็นสัตว์ที่ประเสริฐกว่าบรรดาสัตว์ทั้งหลายในโลก” การที่มนุษย์หันมาให้ความสนใจกับสวัสดิภาพในชีวิตของสัตว์นั้นจัดเป็นกลุ่มขบวนการของมนุษย์กลุ่มหนึ่งที่เราเรียกตนเองว่า “นักสิทธิสัตว์” ในสังคมตะวันตกองค์กรหรือบุคคลผู้มิพบทบาทและมีชื่อเสียงโด่งดังในการสนับสนุนสิทธิสัตว์เริ่มจากการก่อตั้ง “ราชสมาคมเพื่อการพิทักษ์สัตว์” (Royal Society for the Protection of Animals) ในประเทศอังกฤษช่วงศตวรรษที่ ๑๙ และทัศนะของ เฮนรี ซอลต์

^๑ มติชนออนไลน์ (Matichon Online) (www.matichon.co.th), **ไทยฉาวซ้ำ สัตตปท.ตีข่าวทลายจับสุนัขเป็นนับพันขายข้ามชาติ** เผยชื่อ ๑๑ ปท.เป็บเนื้อแก๊ง, (มติชนออนไลน์, วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๔, เวลา ๑๖:๐๐:๕๒ น., หน้าแรก), <http://www.matichon.co.th/news_detail.php?newsid=1313298163&groupid=00&catid&subcatid>.

^๒ ชุติพร บุตรโคตร ศูนย์ข่าว TCIJ (tcijinfo@gmail.com), **เปิดข้อมูลลับ “แก๊งฆ่า-เป็บขังแก๊งกระฉาน”**, (ศูนย์ข้อมูลและข่าวสืบสวนเพื่อสิทธิพลเมือง (TCIJ), หน้าแรก ป ขาวเจาะ ป เปิดข้อมูลลับ “แก๊งฆ่า-เป็บขังแก๊งกระฉาน”, ๑๒ มกราคม ๒๕๕๕), <<http://www.tcijthai.com/investigative-story/1161>>.

(Henry Salt 1851-1939) ชาวอังกฤษ^๓ และนักต่อสู้เพื่อสิทธิสัตว์คนอื่นๆ ในสมัยต่อมา เป็นต้น ส่วนในสังคมไทยซึ่งเป็นสังคมพระพุทธศาสนา มีหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นพื้นฐานสำคัญของสังคมและวัฒนธรรม เมื่อมีปรากฏการณ์การทำลายสัตว์อย่างไร้เมตตาแบบนี้ทำให้สังคมต้องหันมามองและพิจารณาพระพุทธศาสนาว่า มีแนวความคิดว่าด้วยสิทธิสัตว์หรือไม่ โดยเฉพาะคำสอนที่เป็นพื้นฐานสำคัญในการอยู่ร่วมกันในสังคม คือ หลักเบญจศีล-เบญจธรรม เพราะแนวความคิดว่าด้วยสิทธิสัตว์เป็นแนวความคิดสมัยใหม่ จึงก่อให้เกิดคำถามตามมาว่า แนวความคิดดังกล่าวนี้มีปรากฏในหลักเบญจศีล-เบญจธรรมหรือไม่ และแนวความคิดดังกล่าวนี้สอดคล้องกับแนวความคิดว่าด้วยสิทธิสัตว์ที่นักสิทธิสัตว์ทั้งหลายนำเสนอเพื่อปกป้องสัตว์ในปัจจุบันหรือไม่อย่างไร ซึ่งเป็นประเด็นสำคัญในบทความนี้

๒. แนวความคิดว่าด้วยสิทธิสัตว์ในทางตะวันตก

ความห่วงใยต่อสัตว์อื่นนอกจากมนุษย์มีปรากฏมานานแล้วในเกือบทุกสังคม ทั้งในสังคมตะวันตกและสังคมตะวันออก และทั้งในสังคมโบราณและสังคมปัจจุบัน เพียงแต่ความห่วงใยเหล่านี้ยังไม่ปรากฏเป็นรูปเป็นร่างที่ชัดเจนอย่างในปัจจุบัน ส่วนที่ก่อกำเนิดเป็นรูปร่างขึ้น เป็นองค์กร บุคคล หรือกลุ่มบุคคลที่ชัดเจนในทางตะวันตก เริ่มต้นเมื่อมีการก่อตั้ง “ราชสมาคมเพื่อการพิทักษ์สัตว์” (Royal Society for the Protection of Animals) ในประเทศอังกฤษช่วงศตวรรษที่ ๑๙ และทัศนะที่มีชื่อเสียงของ เฮนรี ซอลต์ (Henry Salt) ชาวอังกฤษ (ค.ศ. ๑๘๕๑-๑๙๓๙) ตลอดจนถึง ปีเตอร์ ซิงเกอร์ (Peter Singer) และนักสิทธิสัตว์คนอื่นๆ ในยุคต่อมาจนถึงปัจจุบัน ดังนั้นจึงมีหลักฐานแสดงถึงความสนใจในการปฏิบัติต่อสัตว์อย่างมีมนุษยธรรมในโลกตะวันตก ซึ่งมีแนวคิดพื้นฐานดังนี้

๒.๑ เผ่าพันธุ์นิยม (Speciesism) จุดเริ่มต้นแนวความคิดว่าด้วยสิทธิสัตว์

แก่นความคิดหลักที่สำคัญที่สุดในงานเขียนว่าด้วยสิทธิสัตว์ร่วมสมัย ซึ่งเป็นความสนใจของนักสิทธิสัตว์ทั้งหลายก็คือ การวิพากษ์วิจารณ์ลัทธิมนุษย์ที่ถือว่าตนเองเหนือกว่าบรรดาสัตว์ทั้งปวงในโลกนี้^๔ ทำให้มนุษย์หยิ่งยโสต่อเผ่าพันธุ์อื่น และถือว่าเผ่าพันธุ์มนุษย์สามารถปฏิบัติต่อเผ่าพันธุ์อื่นอย่างไรก็ได้ เพราะมนุษย์มีอำนาจและเจตจำนงที่จะทำเช่นนั้น นิสัยของมนุษย์เช่นนี้รู้จักกันใน

^๓ เดวิด คินส์ลีย์ (David R. Kinsley), **นิเวศวิทยากับศาสนา: จิตวิญญาณเชิงนิเวศในมุมมองต่างวัฒนธรรม**, แปลโดย ภาพรณ คุ้มันตรา, จาก Ecology and Religion: Ecological Spirituality in Cross-Cultural Perspective, (กรุงเทพมหานคร : สอนเงินมีมา, ๒๕๕๑), หน้า ๓๗๒.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๒.

นาม “เผ่าพันธุ์นิยม” (Speciesism) ปีเตอร์ ซิงเกอร์ (Peter Singer) นักสิทธิสัตว์ร่วมสมัยที่มีชื่อเสียงที่สุดคนหนึ่งให้คำนิยามไว้ว่า “เผ่าพันธุ์นิยม คือ อคติ หรือท่าที ที่เอนเอียงสู่ผลประโยชน์ของสมาชิกในเผ่าพันธุ์ตนเอง และต่อต้านผลประโยชน์ของเผ่าพันธุ์อื่น”^๕ เมื่อมนุษย์มีเดบอดเพราะเผ่าพันธุ์นิยม มนุษย์จึงรับเอาท่าทีที่ยังยโสต่อสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ทั้งหมด และปฏิบัติต่อสิ่งอื่นอย่างไม่ใส่ใจและอย่างดูแคลน เผ่าพันธุ์นิยมยอมให้หรือสนับสนุนให้มนุษย์ถือสัตว์อื่นว่าเป็นวัตถุ เพื่อการใช้งาน การทารุณ หรือเพื่อความบันเทิงของมนุษย์เป็นประการสำคัญ เผ่าพันธุ์นิยมทำให้เกิดและสนับสนุนความไม่สะดุ้งสะเทือนต่อความทุกข์และความเจ็บปวดของสิ่งมีชีวิตที่ไม่ใช่มนุษย์ เผ่าพันธุ์นิยมสนับสนุนความเห็นที่ว่า มนุษย์ต่างจากเผ่าพันธุ์อื่นทั้งหลายทั้งปวง และความแตกต่างนั้นสำคัญและเป็นตัวชี้ขาดอย่างเบ็ดเสร็จเกี่ยวกับลักษณะของเราและของสัตว์อื่น^๖

แนวความคิดลักษณะนี้นักนิเวศวิทยาเชิงลึก (Deep Ecology) เช่น อาร์น แนสส์ (Arne Naess) ถือว่า เป็นทัศนะที่ยึดถือมนุษย์เป็นศูนย์กลาง คือ มองชีวิตรูปแบบอื่นที่ไม่ใช่มนุษย์อยู่บนฐานที่เป็นประโยชน์ตน^๗ ซึ่งแนวความคิดลักษณะเช่นนี้เป็นแนวความคิดหลักทางอภิปรัชญาและจริยศาสตร์กระแสหลักที่พัฒนามานับแต่สมัยกรีกโบราณ เช่น โซเครตีส (Socrates) เพลโต (Plato) อริสโตเติล (Aristotle) และพวกเอพิคิวเรียน (Epicurean) ศาสนายิวและศาสนาคริสต์ ตลอดจนแนวความคิดทางปรัชญาและวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่ได้รับอิทธิพลจากเบคอน (Francis Bacon) และ เดส์การ์ตส์ (René Descartes) เป็นต้น ล้วนแสดงเป็นนัยยะบอกให้เห็นถึงความสำคัญของมนุษย์ทั้งสิ้น^๘ เมื่อระบบปรัชญาเดิมซึ่งเป็นแนวความคิดพื้นฐานของศาสตร์ต่างๆ ถูกพัฒนามาโดยมีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง ทำให้มนุษย์เกิดความสำคัญและหยิ่งทะนงในเผ่าพันธุ์ความเป็นมนุษย์ในตนเองมากยิ่งขึ้น จนละเลยต่อธรรมชาติแวดล้อมอื่นๆ โดยเฉพาะสัตว์ ทำให้สัตว์ต่างๆ ถูกฆ่าด้วยเหตุผลต่างๆ ของมนุษย์ เช่น เพื่อเป็นเกมส์กีฬา เพื่อการพักผ่อน เพื่อเป็นอาหาร เพื่อเป็นยาบำรุงร่างกาย เป็นต้น จึงทำให้มนุษย์ดำรงอยู่อย่างแยกคุณค่าตนเองออกสูงมาจากบรรดาสัตว์ทั้งหลายอย่างสิ้นเชิง

^๕ Peter Singer, **Animal Liberation: A New Ethics for our Treatment of Animals**, (New York: A New York Review Book, 1975), p. 7, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๖.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๖-๓๗๗.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๕.

^๘ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เนื่องน้อย บุญเนตร, **จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อม : โลกทัศน์ในพุทธปรัชญาและปรัชญาตะวันตก**, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๑๓-๖๐.

๒.๒ แนวความคิดสำคัญว่าด้วยสิทธิสัตว์

การนำเสนอแนวความคิดว่าด้วยสิทธิสัตว์ในที่นี้เป็นการนำเสนอเฉพาะประเด็นสำคัญที่บรรดานักสิทธิสัตว์ทั้งหลายมักจะยกขึ้นมาเพื่ออ้างถึงสิทธิที่สัตว์ควรมี และควรได้รับการปฏิบัติ อย่างเพื่อนร่วมโลก ไม่ใช่ในฐานะบางสิ่งบางอย่างที่ขึ้นอยู่กับว่ามนุษย์จะอย่างไรก็ได้ ซึ่งโดยทั่วไปแล้วจะมีประเด็นสำคัญที่มักถูกนำมาอ้างเพื่อสนับสนุนสิทธิของสัตว์ ๔ ประการ คือ

(๑) มนุษย์เป็นสัตว์ประเภทหนึ่งที่มีวิวัฒนาการมาจากสัตว์ในแง่ที่มนุษย์จึงอยู่ในฐานะเป็นญาติกับสัตว์อื่นๆ ไม่ใช่เป็นนาย คำอธิบายที่พบทั่วไปและมีประสิทธิภาพมากที่สุดที่เสนอโดยนักสนับสนุนสิทธิสัตว์เพื่อต่อต้านกับเผ่าพันธุ์นิยมนั้นล้วนเกี่ยวข้องกับข้อเท็จจริงที่ว่า “มนุษย์โดยพื้นฐานแล้วก็คือสัตว์” ดังที่ดาร์วิน (Charles Darwin) กล่าวว่า “มนุษย์ถูกสร้างมาจากสัตว์”^๙ แนวคิดแบบนี้ทำให้มนุษย์ลดความหยิ่งยโสในตนเองลง ลดแนวความคิดที่ว่า มนุษย์เป็นนายเหนือธรรมชาติ และสัตว์อื่น ลดฐานะของมนุษย์ให้อยู่ในฐานะเพื่อนร่วมโลก และที่สำคัญการที่ดาร์วินชี้ว่า “มนุษย์มีวิวัฒนาการมาจากสัตว์” เป็นการแสดงนัยยะให้เห็นว่ามนุษย์อยู่ในฐานะเป็น “ญาติ” กับสัตว์อื่นๆ (ในสายวิวัฒนาการเดียวกัน) ทำให้มนุษย์กับสัตว์มีฐานะเท่าเทียมกันและเสมอภาคกันตามธรรมชาติ โดยเฉพาะสิทธิขั้นพื้นฐานในการที่จะมีชีวิตอยู่ตามสถานะและสภาพของตนเอง ชีวิตทุกชีวิตจึงมีความศักดิ์สิทธิ์เท่าเทียมกัน ไม่เฉพาะแต่ชีวิตมนุษย์เท่านั้น ดังนั้นพื้นฐานการปฏิบัติต่อสัตว์อย่างเป็นธรรมและเที่ยงธรรม คือ การเคารพชีวิตทั้งหมดว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์และมีคุณค่าในตัวเอง ซอลต์กล่าวว่า “มิใช่ชีวิตมนุษย์แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้นที่น่ารักใคร่และศักดิ์สิทธิ์ แต่รวมถึงชีวิตที่บริสุทธิ์และสวยงามทั้งปวงด้วย สาธารณรัฐอันยิ่งใหญ่ของอนาคตจะไม่จำกัดความดิ้นรนของตนเองไว้ที่มนุษย์”^{๑๐}

(๒) แม้มนุษย์จะเหนือกว่าสัตว์อื่นในด้านภาษาและเหตุผลก็ตาม แต่สิ่งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่ามนุษย์มีสิทธิที่จะทำลายชีวิตหรือทำรุนแรงกรรมสัตว์อื่นตามใจชอบได้ ประเด็นนี้ถึงแม้ว่านักสิทธิสัตว์จะให้ความสำคัญกับมนุษย์และสัตว์ว่าควรมีสิทธิในชีวิตเท่าเทียมกันนั้น แต่มิได้หมายความว่า นักสิทธิสัตว์จะไม่ยอมรับว่ามนุษย์มีคุณลักษณะบางอย่างที่แตกต่างจากสัตว์ เพียงแต่คุณลักษณะเหล่านี้เป็นเพียงศักยภาพหรือความสามารถที่แตกต่างกันเท่านั้น และความแตกต่างนี้นักสิทธิสัตว์เห็นว่าไม่ควรเป็นเหตุผลที่สนับสนุนให้มนุษย์กระทำอะไรบางอย่างต่อชีวิตสัตว์อื่นได้ตามใจชอบ อะไรบางอย่าง

^๙ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Darwin, Quoted in E.S. Turner, All Heaven in a Rage, (London: Michael Joseph, 1964), p. 127, อ้างใน เนื่องน้อย บุญยเนตร, **จริยศาสตร์สถานะแวดล้อม: โลกทัศน์ในพุทธปรัชญาและปรัชญาตะวันตก**, หน้า ๖๔.

^{๑๐} Henry Salt, Animals' Right Considerated in Relative to Social Progress, (New York : 1894), p. 90, อ้างใน เดวิด คินส์ลีย์ (David R. Kinsley), **นิเวศวิทยากับศาสนา: จิตวิญญาณเชิงนิเวศในมุมมองต่างวัฒนธรรม**, หน้า ๓๗๔.

ที่มนุษย์มักจะอ้างถึงสิทธิที่ตนเองควรมีเหนือกว่าบรรดาสัตว์อื่นๆ ซึ่งนักต่อต้านสิทธิสัตว์มักจะยกขึ้นมาอ้าง ก็คือ “เหตุผลและภาษา” ในประเด็นนี้ ซิงเกอร์ เห็นว่า “การอ้างถึงการมีเหตุผลหรือภาษาเป็นเงื่อนไขจำเป็นของสิทธิธรรมชาติ ตามที่ผู้ต่อต้านสิทธิสัตว์มักจะอ้างนั้นเป็นเรื่องเหลวไหล การขาดการมีเหตุผลหรือภาษา ไม่ได้หมายความว่าสิ่งๆ หนึ่งจะไม่ทุกข์ทรมานหรือไม่มีผลประโยชน์ คุณสมบัติของมนุษย์เหล่านี้ไม่เป็นประเด็นในกรณีสิทธิสัตว์ พอๆ กับที่สีผิว อัตลักษณ์ทางเพศ หรือชาติพันธุ์ ไม่ใช่ประเด็นในการที่มนุษย์คนหนึ่งจะขูดรีดประโยชน์จากมนุษย์คนอื่น เนื่องจากเป็นที่ชัดเจนว่า สัตว์รับรู้ความเจ็บปวดและแสวงหาความพึงพอใจ การกระทำของมนุษย์ต่อสัตว์จึงมีความเกี่ยวข้องในทางศีลธรรมอย่างชัดเจน และในทางตรรกะแล้วควรนำไปสู่การยอมรับสิทธิตามธรรมชาติของสัตว์”^{๑๑} ดังนั้น นักสิทธิสัตว์จึงถือว่า เพียงเพราะการที่ชีวิตหนึ่งถูกถือว่าต่ำกว่าอีกชีวิตหนึ่งในลำดับขั้นอะไรสักอย่าง ไม่ได้ให้สิทธิแก่ชีวิตที่ถือว่าตนสูงกว่าในการขูดรีดประโยชน์ ทรมาน หรือฆ่าชีวิตนั้น การปฏิบัติต่อชีวิตอื่นอย่างมีมนุษยธรรมนั้นเป็นสิ่งที่เหมาะสมเมื่อพบว่า ชีวิตหนึ่งสามารถรับรู้ความทุกข์และความเจ็บปวดเช่นเดียวกัน และสัตว์ควรถูกมองว่ามีสิทธิบางประการที่จะมีชีวิตอยู่อย่างไมทุกข์ทรมาน ไม่ถูกทำร้าย หรือถูกทารุณ โดยผู้ที่เห็นว่าตนเองเหนือกว่า^{๑๒}

(๓) การที่มนุษย์มีศักยภาพหรือความสามารถเหนือกว่าสัตว์อื่นในด้านใดด้านหนึ่งนี้จึงควรทำให้มนุษย์พัฒนาจริยธรรมของตนเองให้สูงขึ้น และขยายขอบเขตสิทธิครอบคลุมไปถึงสัตว์อื่นๆ ด้วย มิใช่นำความสามารถมาอ้างความชอบธรรมในการที่ตนเองจะทำลายหรือทารุณกรรมชีวิตอื่นๆ ได้ ถ้ามนุษย์เห็นว่าตนเองมีศักยภาพหรือความสามารถเหนือสิ่งใดแล้ว ตนสามารถทำลายชีวิตหรือทารุณกรรมสิ่งนั้นได้ นั่นคือ ความชอบธรรม เท่ากับแสดงว่า มนุษย์สามารถทำร้ายหรือฆ่ามนุษย์คนใดๆ หรือสัตว์ใดๆ ได้โดยชอบธรรมเช่นเดียวกัน ในเมื่อมนุษย์มีสิทธิในชีวิตตนเอง และควรเคารพสิทธิของผู้อื่นที่มีความสามารถและศักยภาพน้อยกว่าตนเอง เช่น คนแก่ เด็ก คนพิการ เป็นต้น แล้วทำไมจึงไม่ควรขยายสิทธิเหล่านี้ให้ไปถึงสัตว์ต่างๆ อีกด้วย ซอลต์กล่าวไว้ว่าสนใจว่า เผ่าพันธุ์มนุษย์กำลังอยู่ในระหว่างกระบวนการวิวัฒนาการทางศีลธรรม และในขณะที่กำลังจะบรรลุวุฒิภาวะ ขอบเขตทางศีลธรรมจะค่อยๆ ขยายกว้าง และลึกซึ้งมากขึ้น การปฏิเสธที่จะขยายสิทธิขั้นพื้นฐานให้ครอบคลุมสัตว์ เป็นการสร้างความเลื่อมทางศีลธรรมให้แก่ตนเอง การที่มนุษย์ยังคงทำร้ายและก่อกันอันตรายแก่สัตว์เท่ากับเป็นการหยุดตัวเองไว้ในวัยเยาว์ทางศีลธรรมและพันธุนาการทางศีลธรรมเท่านั้น^{๑๓}

^{๑๑}เดวิด คินส์ลีย์ (David R. Kinsley), **นิเวศวิทยากับศาสนา: จิตวิญญาณเชิงนิเวศในมุมมองต่างวัฒนธรรม**, หน้า ๓๗๔.

^{๑๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๒-๓๗๓.

^{๑๓}อ้างแล้ว.

(๔) มนุษย์และสัตว์มีจิตใจเหมือนกัน คำว่า “มีจิตใจที่เหมือนกัน” หมายถึง มีจิตใจที่รักชีวิต รักความสุข เกลียดความทุกข์ แสวงหาความสุข และหลีกเลี่ยงความทุกข์ ในประเด็นนี้ชออลด์เห็น ว่า สัตว์ในฐานะที่มีความรู้สึก ที่สามารถรับรู้ความเจ็บและความทุกข์ทรมาน มีสิทธิ (ในชีวิต) มากพอๆ กับมนุษย์ ในการเป็นอิสระจากการกระทำที่ทารุณและเจ็บปวด^{๑๔} อีกทั้งซิงเกอร์ได้แสดงความเห็นในลักษณะเดียวกันนี้ว่า “ถ้าสิ่งมีชีวิตหนึ่งมีความรู้สึก มันสามารถรับรู้ความทุกข์ความสุข ดังนั้นเราจำต้องยอมรับว่ามันมีผลประโยชน์ และผลประโยชน์เหล่านี้อาจถูกละเมิดได้ ตราบเท่าที่เรวางสิทธิของมนุษย์ไว้บนหลักของสมมติฐานเหมือนกันว่า มนุษย์มีผลประโยชน์ตามธรรมชาติที่ควรต้องได้รับการปกป้อง เราไม่ควรจะขยายสิทธิให้กับสิ่งที่มีความรู้สึกที่มีเช่นมนุษย์ด้วย ถ้าเรายอมรับว่า สัตว์สามารถมีความทุกข์ สามารถรับรู้ความเจ็บปวด สามารถขุ่นเคืองได้ในการบรรลุถึงผลประโยชน์ของตน เราจึงควรยอมรับว่าสัตว์มีสิทธิอย่างที่มีมนุษย์มี”^{๑๕}

ดังนั้น จากแนวความคิดพื้นฐานเหล่านี้ทำให้องค์กรและกลุ่มผู้พิทักษ์สิทธิสัตว์ได้ดำเนินการต่อต้านทุกรูปแบบต่อการกระทำที่โหดร้าย ทารุณ และเป็นการทำลายชีวิตสัตว์ และกลุ่มนี้ได้กระจายกันทำหน้าที่นี้ครอบคลุมไปในเกือบทุกประเทศในโลกนี้

๓. แนวคิดว่าด้วยสิทธิสัตว์ในเบญจศีล-เบญจธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา

หลักจริยธรรมขั้นพื้นฐานที่เป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคมของมนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา ได้แก่ หลักเบญจศีลและหลักเบญจธรรม ในที่นี้จะวิเคราะห์หลักการเหล่านี้ที่มีลักษณะสอดคล้องกับแนวคิดด้วยสิทธิสัตว์ที่บรรดานักสิทธิสัตว์ทั้งหลายอ้างถึงเพื่อปกป้องสัตว์ต่างๆ กล่าวคือ

๓.๑ หลักเบญจศีล^{๑๖} หลักเบญจศีลที่เกี่ยวข้องกับสิทธิสัตว์ คือ ศีลข้อที่ ๑ “ปาณาติปาตา เวรมณี” แปลว่า เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์^{๑๗} จากเบญจศีลข้อนี้มีหลักการสำคัญที่สอดคล้องและสนับสนุนสิทธิสัตว์ ดังนี้

^{๑๔} อ่างแล้ว.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๗-๓๓๘.

^{๑๖} เบญจศีล คือ ศีล ๕ หรือสิกขาบท ๕ ได้แก่ (๑) ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ (๒) อทินนาทานา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขามีได้ให้ (๓) กาเมสุมิฉฉาจารา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการประพฤตินิโคตนา (๔) มุสาวาทา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ (๕) สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท :- ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒-๓๐๓.

^{๑๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒.

(๑) ขอบเขตของสัตว์มีชีวิต (ปาณะ) ที่ได้รับการคุ้มครองในสิกขาบทนี้คือ มนุษย์และสัตว์เดรัจฉานทุกชนิด เนื่องจากคำว่า “สัตว์” ในสิกขาบทนี้ใช้คำภาษาบาลีว่า “ปาณะ” แปลว่า สัตว์มีชีวิต หรือ สัตว์มีปราณหรือลมหายใจ โดยหมายเอามนุษย์และสัตว์เดรัจฉานทุกชนิด^{๑๘} ที่หายใจ ที่มีชีวิตเป็นอยู่ ซึ่งหมายถึงทั้งมนุษย์ ทั้งดิรัจฉานทั่วไปที่ยังหายใจได้อยู่ หรือยังมีชีวิตอยู่^{๑๙} ไม่ว่าจะมีชีวิตอยู่ตั้งแต่อยู่ในครรภ์ หรือในไข่ จนกระทั่งก่อนสิ้นลมหายใจ คือ ตาย^{๒๐} นั่นก็แสดงว่า สัตว์ที่เป็นข้อกำหนดในสิกขาบทนี้คือมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานทุกชนิด ไม่ว่าจะบุคคลฆาตมมนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉานใดๆ ก็ตามให้ถึงแก่ความตายย่อมถือว่าเป็นการกระทำปาณาติบาตเช่นเดียวกัน สิกขาบทนี้จึงให้ความสำคัญคุ้มครองสิทธิขั้นพื้นฐานในชีวิตของสัตว์และมนุษย์เหมือนกันและเท่าเทียมกัน การฆาตมมนุษย์คนหนึ่งย่อมเป็นปาณาติบาต ในขณะที่เดียวกันการฆาตสัตว์ตัวหนึ่งก็เป็นปาณาติบาตเช่นเดียวกัน จะเห็นว่าหลักการนี้สอดคล้องและสนับสนุนแนวคิดสิทธิสัตว์ข้อที่ (๑) ถือว่า “มนุษย์เป็นสัตว์ประเภทหนึ่งที่มีพัฒนาการมาจากสัตว์ในแง่ที่มนุษย์จึงอยู่ในฐานะเป็นญาติกับสัตว์อื่นๆ ไม่ใช่เป็นนาย”

(๒) เจตนากรรมของสิกขาบทนี้ถือเอาธรรมชาติของสัตว์มีชีวิตทุกชนิด ซึ่งรักชีวิต รักสุขเกลียดทุกข์ ไม่ต้องการให้ใครมาทำลายชีวิตตน ดังปรากฏใน เวฬุทวารายสูตร ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่ชาวเวฬุทวารคามไว้ว่า

พรหมณ์และคหบดีทั้งหลาย... อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นดังนี้ว่า เรื่อยอยากเป็นอยู่ ไม่อยากตาย รักสุขเกลียดทุกข์ ข้อที่บุคคลพึงปลงชีวิตเรา ผู้อยากเป็นอยู่ ไม่อยากตาย รักสุขเกลียดทุกข์นั้น ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา อนึ่ง ข้อที่เราพึงปลงชีวิตผู้อื่น ผู้อยากเป็นอยู่ ไม่อยากตาย รักสุขเกลียดทุกข์นั้น ก็ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจแม้ของผู้อื่น สิ่งใดไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของเรา สิ่งนั้นก็ไม่ใช่ที่รัก ไม่ใช่ที่พอใจแม้ของผู้อื่น สิ่งใดไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา เราจะนำสิ่งนั้นไปผูกมัดกับผู้อื่นได้อย่างไร

อริยสาวกนั้นพิจารณาอย่างนี้แล้ว เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์เองด้วย ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ด้วย กล่าวสรรเสริญการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ด้วย กายสมาจารนี้ของอริยสาวกนั้นย่อมบริสุทธิ์ทั้ง ๓ ส่วนดังที่กล่าวมานี้^{๒๑}

^{๑๘}วคิน อินทสระ, **หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา (พุทธปรัชญาเถรวาท)**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๖๒.

^{๑๙}สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), **หลักพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กาญจนบุรี : สหภาพพัฒนาการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๘๑-๑๘๒.

^{๒๐}ปิ่น มุฑกันต์, **แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักธรรมตรี**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๔๒๑.

^{๒๑}ล.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๓/๕๐๒.

จากพุทธพจน์ข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ลึกซึ้งซึ้งนี้ให้การยอมรับสิทธิทางด้านจิตใจของมนุษย์และสัตว์เท่าเทียมกัน คือ ประการแรก การที่ห้ามมนุษย์เทียบตนเองกับสัตว์เดรัจฉานในด้านจิตใจ แสดงว่ามองคุณค่ามนุษย์กับสัตว์เดรัจฉานเท่าเทียมกัน ประการที่สอง มองมนุษย์และสัตว์มีจิตใจที่เหมือนกันและเท่าเทียมกันในด้าน ความรักชีวิต ต้องการความสุข และเกลียดความทุกข์ หลักการนี้จึงสอดคล้องและสนับสนุนแนวคิดสิทธิสัตว์ข้อที่ (๔) ถือว่า “มนุษย์และสัตว์มีจิตใจเหมือนกัน”

(๓) โทษในแง่ศีลถือว่า การฆ่าสัตว์ทุกชนิดไม่ว่ามนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉาน ไม่ว่าจะเล็กหรือใหญ่ย่อมมีโทษสถานเดียวคือศีลขาด ข้อนี้เป็นการตีความจากโทษของการกระทำปาณาติบาตในแง่ศีล เนื่องจากการกระทำปาณาติบาตตามหลักเบญจศีลมีโทษในแง่ศีล คือ ศีลขาด หรือ ผิดศีล นั่นก็คือ หากบุคคลมีเจตนาทำลายชีวิตบุคคลอื่น ไม่ว่าจะบุคคลนั้นจะเป็นพ่อ แม่ พี่ น้อง ญาติ ศัตรู หรือบุคคลใดๆ ก็ตาม หรือสัตว์อื่น ไม่ว่าจะสัตว์นั้นจะเป็นสัตว์เล็ก สัตว์ใหญ่ เป็นตัวพยาธิต่างๆ หนอนต่างๆ นก ปู ปลา สุนัข วัว หรือช้างก็ตาม เมื่อบุคคลหรือสัตว์เหล่านี้ถึงแก่ความตายด้วยความพยายามนั้น ในแง่ศีลถือว่าต้องโทษอย่างเดียวกัน คือ เป็นการละเมิดเบญจศีลข้อปาณาติบาต หรือภาษาทั่วไปเรียกว่า “ศีลขาด” หรือ “ผิดศีล” เสมอกัน และเท่าเทียมกัน (ส่วนจะเป็นบาปมากหรือน้อยเป็นการพิจารณาโทษในแง่กรรมซึ่งจะไม่กล่าวในที่นี้) จะเห็นว่าหลักการนี้สอดคล้องและสนับสนุนแนวคิดสิทธิสัตว์ข้อที่ (๑) ถือว่า “มนุษย์เป็นสัตว์ประเภทหนึ่งที่มีวิวัฒนาการมาจากสัตว์ในแง่ที่มนุษย์จึงอยู่ในฐานะเป็นญาติกับสัตว์อื่นๆ ไม่ใช่เป็นนาย”

(๔) แนวคิดที่ว่าด้วย “การฆ่า” ตามหลักเบญจศีลเรียกพฤติการณ์การฆ่าสัตว์ว่า “การทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง หรือให้ถึงแก่ความตาย” ซึ่งมีได้หมายเอาเฉพาะการฆ่าให้ตายเท่านั้น แต่ยังมีความหมายครอบคลุมถึงการทำให้ร้ายร่างกาย และการกระทำทารุณ^{๒๒} ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ประการแรก การฆ่า หมายถึง การทำลายชีวิตมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานให้ถึงแก่ความตาย ไม่ว่าจะเป็นการกระทำด้วยตนเองก็ดี ใช้ให้คนอื่นกระทำก็ดี หรือใช้อาวุธก็ดี ไม่ใช่อาวุธก็ดี ซึ่งผลของการกระทำนั้นทำให้มนุษย์และสัตว์ต้องตาย ถือว่าเป็นการฆ่า การฆ่านี้ผิดทั้งศีลและผิดกรรม^{๒๓}

ประการที่สอง การทำให้ร้ายร่างกาย การทำให้ร้ายร่างกายนี้หมายเอาเฉพาะการกระทำต่อมนุษย์เท่านั้น หมายถึง การกระทำต่อบุคคลอื่นที่ไม่ถึงแก่ชีวิต แต่ทำให้ร่างกายบาดเจ็บ เจ็บปวด และทุกข์ทรมาน ได้แก่การกระทำต่อไปนี้ (๑) การทำให้พิการ คือ การทำให้อวัยวะบางส่วนเสีย หรือใช้การไม่ได้ตามปกติ เช่น ทำให้เสียนัยน์ตา เสียแขน เสียขา เป็นต้น (๒) ทำให้เสียโฉม คือ การทำให้ร่างกายเสียรูป เสียงาม แต่ไม่ถึงพิการ เช่น มีดกรีดหน้าตา ทำให้ขาหัก แขนหัก เป็นต้น

^{๒๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *เบญจศีลและเบญจธรรม หลักสูตรธรรมศึกษาชั้นตรี*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

ซึ่งแขนหรือขาที่หักแม้จะสามารถรักษาได้แต่ก็เสียรูปเดิมไป (๓) ทำให้เจ็บลำบาก คือ การทำร้ายร่างกายที่ไม่ถึงกับเสียชีวิต แต่ทำให้เจ็บปวด เสียความสำราญ เช่น ตีให้เจ็บ หัวแตก ถลอก และบวม เป็นต้น^{๒๔}

ประการสุดท้าย การทรมาน การทรมานนี้หมายถึงเอาเฉพาะการกระทำต่อสัตว์เดรัจฉานเท่านั้น เพราะวามมนุษย์ไม่เป็นวัตถุอันใครๆ จะพึงทรมานได้ทั่วไป การทรมาน หมายถึง การประทุติเทียมโหดแก่สัตว์โดยไม่มีเมตตาปราณี ได้แก่การกระทำดังนี้ (๑) การใช้งาน ได้แก่ การใช้สัตว์เป็นพาหนะ เช่น เที้ยมยาน ไถนา ลากเข็น เป็นต้น โดยที่ผู้ใช้ไม่มีเมตตาปราณี มีแต่จะปล่อยให้อดอยากหิวโหย ไม่ให้กิน ไม่ให้นอน ไม่ให้หยุดพักผ่อนตามกาล ทำความลำบาก ความทุกข์ทรมานให้แก่สัตว์ด้วยการใช้ ขณะใช้ก็เสียนตีหรือทำร้ายร่างกายโดยไม่มีเมตตาจิต หรือใช้เกินกำลัง เช่น ให้เข็นของหนักเกินกำลัง เป็นต้น ชื่อว่าประทุติเทียมโหดแก่สัตว์ จัดเป็นทรมานในการใช้งาน แต่ถ้าหากผู้ใช้มีเมตตาปราณีและเอาใจใส่ในการบำรุงเลี้ยงตามสมควร ให้ได้กินได้พักผ่อนตามกำลังตามกาล ไม่ทำความลำบาก ความทุกข์ทรมานแก่สัตว์จนเกินไป เพราะการรับใช้น้อย่างนี้ไม่จัดเป็นการทรมาน (๒) การกักขัง ได้แก่ การเลี้ยงสัตว์ไว้ในกรงหรือผูกไว้เพื่อดูหรือชมเล่น โดยปล่อยให้สัตว์อดอยากหรืออดโรย กักขังหรือผูกไว้จนไม่สามารถผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ดังนี้ จัดเป็น ทรมานในการกักขัง แต่ถ้าผู้เลี้ยงดูแลให้สัตว์เป็นสุข ไม่ทุกข์ทรมาน ไม่ถือว่าเป็นการทรมาน (๓) การนำไป ได้แก่ การผูกมัดเบ็ด ไก่ สุกร หรือการหิวหาม เอาศีรษะ เอาเท้าขึ้น สัตว์ที่ต้องทรมานอย่างนี้ย่อมได้รับความทุกข์ยาก เพราะเลือดลงศีรษะ ต้องชูศีรษะไปตลอดทาง อีกอย่างหนึ่ง การเอาปลาเป็นขัง ขังไว้ในช่องให้ทับยัดเยียดกัน ปล่อยให้ดิ้นกระเสือกกระสนไปจนกว่าจะตาย เป็นต้น จัดเป็นการทรมานในการนำไป (๔) การเล่นสนุก ได้แก่ การเอาสัตว์มาเล่นเพื่อความสนุกสนาน แล้วทำให้สัตว์เหล่านั้นต้องทุกข์ทรมาน เช่น การเอาประทัดผูกหางสุนัขแล้วเอาไฟจุด เพื่อสุนัขตกใจแล้ววิ่งไป การเอาเทียนจุดไฟติดบนกระดองเต่า เมื่อเทียนไหม้ลงมาถึงกระดอง เต่าจะร้อนแล้ววิ่งไปด้วยความตกใจกลัว การเอาก้อนอิฐหรือก้อนหินเล่นขว้างสัตว์ต่างๆ มีนก คางคก กิ้งก่า เป็นต้น จนทำให้ต้องบาดเจ็บหรือการทิ้งปึก ทิ้งขา ของสัตว์มีตักแตนและจิ้งหรีด เป็นต้น เหล่านี้จัดเป็น ทรมานในการเล่นสนุก และ (๕) การผจญสัตว์ ได้แก่ การชนโค ชนกระบือ ชนแพะ ชนแกะ ตีไก่ กัดปลา กัดจิ้งหรีด เป็นต้น ซึ่งคนเล่นหรือคนดูย่อมสนุกสนานเพลิดเพลิน ส่วนสัตว์ที่ชนกัน กัดกัน หรือตีกัน ย่อมได้รับความทุกข์ยากลำบาก ถึงแม้ว่าบางครั้งมันเองจะสมัครใจ ข้อนี้นี้เป็นเพราะคนประกอบอุบายให้มันบันดลโทะซันขึ้นมาในเวลาเห็นตัวอื่น การแสวงหาความสนุกโดยไม่เห็นแก่ความทุกข์ของสัตว์อื่นอย่างนี้ จัดเป็นทรมาน ในการผจญสัตว์^{๒๕}

^{๒๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

^{๒๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓-๑๕.

ตามหลักเบญจศีลถือว่า การกระทำใดๆ ที่มีเจตนาทำให้สัตว์และคนที่มีชีวิตต้องตายลงไปจัดเป็นการฆ่า รวมถึงการทำร้ายร่างกายมนุษย์และการกระทำทรมานต่อสัตว์เดรัจฉานจนถึงแก่ความตายลงไปจัดเป็นการฆ่าเช่นเดียวกัน เป็นการกระทำที่ผิดศีลข้อปาณาติบาต ส่วนการทำร้ายร่างกายมนุษย์และการกระทำทรมานสัตว์เดรัจฉานทุกชนิดที่ไม่ถึงแก่ความตาย แม้ไม่ผิดศีล แต่ก็จัดเป็น “บาป” หรือเป็นการกระทำที่ผิดธรรม คือ ความเมตตากรุณา ซึ่งจะกล่าวต่อไปในหัวข้อว่าด้วยเบญจธรรม ดังนั้น การฆ่า การทำร้ายร่างกายมนุษย์ และการทรมาน จัดเป็นข้อห้ามในสิกขาบทนี้ ซึ่งห้ามกระทำทั้งต่อมนุษย์และสัตว์เช่นเดียวกัน หลักการนี้จึงสอดคล้องและสนับสนุนแนวคิดสิทธิสัตว์ข้อที่ (๒) ว่าเป็น “แม้มนุษย์จะเหนือกว่าสัตว์อื่นในด้านภาษาและเหตุผลก็ตาม แต่สิ่งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่ามนุษย์มีสิทธิที่จะทำลายชีวิตหรือทรมานกรรมสัตว์อื่นตามใจชอบได้”

(๕) เบญจศีลท่านเรียกว่า “มนุษยธรรม” คือ ธรรมของมนุษย์ หรือธรรมที่ทำให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ นั่นก็คือ มนุษย์คนใดมีเบญจศีลถือว่ามนุษย์คนนั้นเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ คำว่า “มนุษย์ที่สมบูรณ์” คือ เป็นสัตว์อันประเสริฐ เป็นสัตว์ผู้มีจิตใจที่สูงส่งด้วยคุณธรรมอย่างแท้จริง^{๒๖} ถ้าถือตามกำเนิด (โยนิ) ของสัตว์ จัดเป็นสัตว์ประเภท “ชลาพูชะโยนิ” (กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในครรภ์)^{๒๗} และ “คุณธรรม” นี้แหละที่ทำให้มนุษย์ประเสริฐกว่าสัตว์เดรัจฉานทุกชนิด ความประเสริฐนี้เองทำให้มนุษย์คนนั้นเป็นผู้มีศีลธรรมที่สูงขึ้น อันเป็นพัฒนาการขั้นสูงสุดของมนุษย์ จะเห็นว่าพระอริยบุคคลตั้งแต่ขั้นต้นคือ พระโสดาบันเป็นต้นไป ย่อมมีเบญจศีลบริสุทธิ อันเป็นพัฒนาการทางจริยธรรมขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนาตนเอง หลักการนี้จึงสอดคล้องและสนับสนุนแนวคิดสิทธิสัตว์ข้อที่ (๒) ว่าเป็น “แม้มนุษย์จะเหนือกว่าสัตว์อื่นในด้านภาษาและเหตุผลก็ตาม แต่สิ่งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่ามนุษย์มีสิทธิที่จะทำลายชีวิตหรือทรมานกรรมสัตว์อื่นตามใจชอบได้” และข้อที่ ๓ ว่าเป็น “การที่มนุษย์มีศักยภาพหรือความสามารถเหนือกว่าสัตว์อื่นในด้านใดด้านหนึ่งจึงควรทำให้มนุษย์พัฒนาจริยธรรมของตนเองให้สูงขึ้น และขยายขอบเขตสิทธิครอบคลุมไปถึงสัตว์อื่นๆ ด้วย”

๓.๒ หลักเบญจธรรม^{๒๘} คือ ธรรม ๕ ประการ หรือธรรมที่ดั่งาม ๕ ประการ (เบญจกัลยาณธรรม) หลักเบญจธรรมที่สนับสนุนสิทธิสัตว์คือ ความเมตตาและความกรุณา ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

^{๒๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๘/๘๘.

^{๒๗} แนวคิดเรื่องกำเนิดของสิ่งมีชีวิตในโลกที่เรียกว่า “โยนิ” คือ กำเนิดของชีวิต ๔ ประเภท ดังนี้ (๑) อัณฑชโยนิ กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในไข่ (๒) ชลาพูชะโยนิ กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในครรภ์ (๓) สังเสทชโยนิ กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในถ้ำโคล (๔) โอปปาติกโยนิ กำเนิดของสัตว์ที่เกิดผุดขึ้น- ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑.

^{๒๘} คำว่า “เบญจธรรม” หรือ “เบญจกัลยาณธรรม” นี้ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก แต่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นหลังในอรรถกถาและฎีกา พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), ๑๗๕-๑๗๖.

(๑) ความเมตตา ความรัก กิริยาที่รัก ภาวะที่รัก ความเอ็นดู กิริยาที่เอ็นดู ภาวะที่เอ็นดู ความปรารถนาเกื้อกูลกัน ความอนุเคราะห์ ความไม่พยายาบ ความไม่ปองร้าย กุศลมูลคือ อโหสิใน หมู่สัตว์^{๒๙} หมายถึง ความรักใคร่^{๓๐} ความปรารถนาให้มีความสุข หรือความปรารถนาดี^{๓๑} หรือ เจตนาดี หวังความดีงาม หวังความสุข หวังความเจริญก้าวหน้าให้แก่กันและกัน^{๓๒} มีจิตอันแผ่ ไผตรีและคิดทำประโยชน์แก่มนุษย์และสัตว์ท่วหน้า จึงเป็นความปรารถนาดีต่อผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง ขยาย ออกไปจนถึงความปรารถนาดีต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ หรือต่อสังคมทั้งหมดทั่วทั้งโลก ดังมีพุทธพจน์ ว่า

“ภิกษุผู้มีจิตสทรคตด้วยเมตตา แผ่ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เหมือนคนเห็นคนผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจแล้ว พึงรักใคร่ ฉะนั้น”^{๓๓}

ความเมตตาที่เรียกว่า “เมตตาอัปมัณญา” คือ มีความรักความปรารถนาดีที่ไม่มีประมาณ ไม่จำเพาะจงเจาะสัตว์บุคคล นั่นคือ เป็นความรัก ความปรารถนาดีต่อมนุษย์และสัตว์ทุกชนิด ทุก จำพวก และทุกภพ บุคคลผู้มีจิตใจที่ประกอบด้วยเมตตาจึงมักจะมีคุณลักษณะสำคัญ ๕ ประการ ตามคุณลักษณะของความเมตตา ที่สอดคล้องและสนับสนุนแนวคิดสิทธิสัตว์ ได้แก่ (๑) มีการคิด พุดและกระทำแต่สิ่งที่เป็นไปโดยอาการเกื้อกูลแก่คนสัตว์ทั้งหลาย (ลักษณะ) (๒) มีการน้อมนำแต่ สิ่งที่เป็นประโยชน์เข้าไปให้แก่คนสัตว์ทั้งหลาย (หน้าที่หรือรส) (๓) หากมีความอาฆาตแค้นเคือง ก็ สามารถกำจัดให้หมดไปจากใจได้ (ผลปรากฏ หรือปัจจุบัฏฐาน) (๔) อยากรเห็นภาวะที่น่าพอใจ เจริญใจของสัตว์ทั้งหลาย (ปัสถาน) และ (๕) มีจิตใจที่สงบจากความพยายาบปองร้ายบุคคลและ สัตว์เป็นสมบัติ^{๓๔}

^{๒๙} ชุม. (ไทย) ๒๙/๒๐๒/๕๙๐.

^{๓๐} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๕๒๙.

^{๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑/๒ ขนาด ตัวอักษรใหญ่, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๓๒๔.

^{๓๒} สุชาวี พลอยชุม (ผู้รวบรวม), สารานุกรมพระพุทธศาสนา : ประมวลจากพระนิพนธ์สมเด็จพระมหา สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๓๙๖.

^{๓๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๔๓/๔๒๗.

^{๓๔} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๕๒๙.

(๒) **ความกรุณา** คือ ความสงสาร กิริยาที่สงสาร ภาวะที่สงสารในสัตว์ทั้งหลาย กรุณาเจโตวิมุตติ (จิตหลุดพ้นด้วยความกรุณา)^{๓๕} หมายถึง ภาวะแห่งจิตใจที่หวั่นไหวเพราะเห็นความทุกข์ ความเดือดร้อนของคนสัตว์อื่น และการบำบัดช่วยเหลือนำให้ความทุกข์เหล่านั้นหมดไป^{๓๖} ความคิดปลดเปลื้องทุกข์ให้แก่สัตว์ทั้งปวง^{๓๗} ดังมีพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุผู้มีจิตสทรคตด้วยกรุณา แผ่ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นคนผู้หนึ่ง ซึ่งตกทุกข์ได้ยาก แล้วพึงสงสาร ฉะนั้น”^{๓๘}

ความกรุณานี้เรียกว่า “กรุณาอัปมัญญา” คือ ความกรุณาที่ไม่มีประมาณต่อสัตว์และมนุษย์ทั้งหลาย บุคคลที่มีความกรุณาจะมีคุณลักษณะสำคัญ ๕ ประการตามคุณลักษณะความกรุณาที่สนับสนุนแนวคิดสิทธิสัตว์ ได้แก่ (๑) มีการเป็นไปแห่งอาการช่วยบำบัดความทุกข์แก่คนสัตว์ทั้งหลาย (ลักษณะ) (๒) มีการช่วยกำจัดความทุกข์ของผู้อื่นสัตว์อื่น (หน้าที่หรือผล) (๓) มีความไม่เบียดเบียนหรือวิหิงสา (ผลปรากฏ หรือปัจจุภูมิล้วน) (๔) มีการเห็นสัตว์บุคคลผู้ถูกทุกข์ครอบงำแล้วไม่มีที่พึงพิง และ (๕) มีจิตใจที่มีความสงบจากความเบียดเบียนเป็นสมบัติ^{๓๙}

หลักเบญจธรรมทั้ง ๒ ประการนี้ เป็นหลักการที่สนับสนุนและส่งเสริมหลักปาณาติบาต คือ ไม่ให้เกิดการกระทำปาณาติบาตหรือฆ่าสัตว์ เมื่อพิจารณาหลักการทั้ง ๒ แล้วจะพบว่า ในขณะเดียวกันหลักเกณฑ์นี้ก็ยิ่งสอดคล้องและสนับสนุนแนวคิดที่ว่าด้วยสิทธิสัตว์ทุกข้อที่กล่าวมา

๔. บทสรุป

แนวความคิดที่ว่าด้วยสิทธิสัตว์เริ่มต้นในสังคมตะวันตก มีจุดมุ่งหมายสำคัญเพื่อปกป้องสัตว์จากการกระทำทารุณกรรมและการฆ่าด้วยวิธีการต่างๆ จากมนุษย์ ผู้หยิ่งทะนงตนในความเป็นมนุษย์ ผู้ประหลูกว่าบรรดาสัตว์อื่นๆ ในโลกนี้ ที่เรียกว่า แนวความคิดแบบ “เผ่าพันธุ์นิยม” เหตุผลสำคัญที่บรรดานักสิทธิสัตว์นำมาสนับสนุน คือ (๑) มนุษย์เป็นสัตว์ประเภทหนึ่งที่มีวิวัฒนาการมาจากสัตว์ในแง่ที่มนุษย์จึงอยู่ในฐานะเป็นญาติกับสัตว์อื่นๆ ไม่ใช่เป็นนาย (๒) แม้มนุษย์จะเหนือกว่าสัตว์อื่นในด้านภาษาและเหตุผลก็ตาม แต่สิ่งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่ามนุษย์มีสิทธิที่จะทำลายชีวิตหรือทารุณกรรมสัตว์

^{๓๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๕๓/๔๒๘.

^{๓๖} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๕๒๙.

^{๓๗} ชู.เถร.อ. (ไทย) ๕๓/๒๒๗.

^{๓๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๕๓/๔๒๘.

^{๓๙} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๕๒๙.

อื่นตามใจชอบได้ (๓) การที่มนุษย์เหนือกว่าสัตว์อื่นในด้านใดด้านหนึ่งนี้จึงควรทำให้มนุษย์พัฒนาจริยธรรมของตนเองให้สูงขึ้น และขยายขอบเขตสิทธิครอบคลุมไปถึงสัตว์อื่นๆ ด้วย (๔) มนุษย์และสัตว์มีจิตใจที่เหมือนกัน คือ มีจิตใจที่รักชีวิต รักความสุขเกลียดความทุกข์

ในส่วนของพระพุทธศาสนานั้น หลักเบญจศีลที่สอดคล้องและสนับสนุนแนวความคิดสิทธิสัตว์ ลิกขาบทที่ ๑ ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง ซึ่งมีหลักเกณฑ์สำคัญ ๓ ประการ คือ (๑) ขอบเขตของสัตว์มีชีวิต (ปาณะ) ที่ได้รับการคุ้มครองในลิกขาบทนี้คือมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานทุกชนิด สอดคล้องและสนับสนุนแนวคิดสิทธิสัตว์ข้อที่ ๑, (๒) เจตนากรรมของลิกขาบทนี้ถือเอาธรรมชาติของสัตว์มีชีวิตทุกชนิด ซึ่งรักชีวิต รักสุขเกลียดทุกข์ ไม่ต้องการให้ใครมาทำลายชีวิตตน สอดคล้องและสนับสนุนแนวคิดสิทธิสัตว์ข้อที่ ๔, (๓) โทษในแง่ศีลถือว่า การฆ่าสัตว์ทุกชนิดไม่ว่ามนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉาน ไม่ว่าเล็กหรือใหญ่ย่อมมีโทษสถานเดียวคือศีลขาด ซึ่งสอดคล้องและสนับสนุนแนวคิดสิทธิสัตว์ข้อที่ ๑, (๔) แนวคิดว่าด้วยการฆ่า มีความหมายครอบคลุมการกระทำทุกชนิดที่ทำให้คนและสัตว์ต้องตาย ตลอดจนการทำร้ายร่างกายมนุษย์ และการทำทารุณต่อสัตว์ให้ต้องบาดเจ็บหรือพิการ ต้องทนทุกข์ทรมาน ถือว่าเป็นข้อห้ามตามลิกขาบทนี้ ซึ่งสอดคล้องและสนับสนุนสิทธิสัตว์ข้อ ๒, (๕) เบญจศีลเป็นธรรมสำหรับมนุษย์ คือ เป็นธรรมที่ทำให้มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐ เป็นผู้มั่งใจสูงส่งด้วยคุณธรรม ไม่เบียดเบียนตนเอง บุคคลอื่น ตลอดจนสัตว์อื่น สอดคล้องและสนับสนุนแนวคิดสิทธิสัตว์ข้อที่ ๒ และ ๓

ส่วนเบญจธรรมที่สนับสนุนสิทธิสัตว์คือ (๑) เมตตา ความปรารถนาดีต่อมนุษย์และสัตว์ และ (๒) กรุณา ความสงสาร ปรารถนาให้มนุษย์และสัตว์หลุดพ้นจากความทุกข์ หลักการนี้สอดคล้องและสนับสนุนแนวคิดด้วยสิทธิสัตว์ทุกๆ ข้อ ดังนั้น ถึงแม้ว่าสิทธิสัตว์จะไม่ปรากฏมีในพระพุทธศาสนาโดยตรง แต่แนวความคิดนี้ก็มิสอดคล้องและผสมผสานอยู่กับหลักธรรมวินัยข้อต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะหลักเบญจศีล-เบญจธรรม ข้อปาณาติปาตา-เมตตากฎนาจึงอาจกล่าวได้ว่า หลักเบญจศีล-เบญจธรรมคู่นี้เป็นแนวความคิดว่าด้วยสิทธิสัตว์ในพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาหมกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

เดวิด คินส์ลีย์ (David R. Kinsley). **นิเวศวิทยากับศาสนา: จิตวิญญาณเชิงนิเวศในมุมมองต่าง**

วัฒนธรรม. แปลโดย ลภาพรรณ คุภามันตรา. จาก Ecology and Religion: Ecological

Spirituality in Cross-Cultural Perspective. กรุงเทพมหานคร : สวณเงินมีมา, ๒๕๕๑.

เนืองน้อย บุญเนตร. **จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อม: โลกทัศน์ในพุทธปรัชญาและปรัชญาตะวันตก.**

กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

ปิ่น มุกข์นันท. **แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักรรรมตรี.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : มหาหมกุฏ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๖.

กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์.พรีนติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๑/๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัท

เอส. อาร์. พรีนติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑.

วศิน อินทสระ. **หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา (พุทธปรัชญาเถรวาท).** พิมพ์ครั้งที่ ๕.

กรุงเทพมหานคร : มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน). **หลักพระพุทธศาสนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กาญจนบุรี : สหาย

พัฒนาการพิมพ์, ๒๕๔๒.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **เบญจศีลและเบญจธรรม หลักสูตรธรรมศึกษา**

ชั้นตรี. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร : มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

สุชาวี พลอยชุม (ผู้รวบรวม). **สารานุกรมพระพุทธศาสนา : ประมวลจากพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

๒. ภาษาอังกฤษ

Salt, Henry. **Animals' Right Considerated in Relative to Social Progress**. New York : 1894.

Singer, Peter. **Animal Liberation: A New Ethics for our Treatment of Animals**. New York : A New York Review Book, 1975.

๓. สื่ออิเล็กทรอนิกส์

ชวลีพร บุตรโคตร ศูนย์ข่าว TCIJ (tcijinfo@gmail.com). **เปิดข้อมูลลับ “แก๊งฆ่า-เปิบช้างแก่งกระจาน”**. ศูนย์ข้อมูลและข่าวสืบสวนเพื่อสิทธิพลเมือง (TCIJ), หน้าแรก ๒ ข่าวเจาะ ๒ เปิดข้อมูลลับ “แก๊งฆ่า-เปิบช้างแก่งกระจาน”, ๑๒ มกราคม ๒๕๕๕, <<http://www.tcijthai.com/investigative-story/1161>>.

มติชนออนไลน์ (Matichon Online) (www.matichon.co.th). **ไทยจาวซ่า สืบตปท.ตีข่าวหลายจับสุนัขเป็นนับพันขายข้ามชาติ เผยชื่อ ๑๑ ปท.เปิบเนื้อแก๊งเอง**. มติชนออนไลน์, วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๔, เวลา ๑๖:๐๐: ๕๒ น., หน้าแรก, <http://www.matichon.co.th/news_detail.php?newsid=1313298163&grpid=00&catid&subcatid>.